

QO‘QON DAVLAT
PEDAGOGIKA INSTITUTI
ILMIY XABARLARI
(2026-yil 3-son)

FILOLOGIYA
PHILOLOGY

TOHIR MALIKNING, “ODAMIYLIK MULKI” ASARIDA QO‘LLANILGAN
AYRIM ANTONIM MA’NOLI BIRLIKLARNING LINGVOMA’NAVIY
XUSUSIYATLARI

<https://doi.org/10.70728/b.series.v08.i03.103>

Tilavova Munisxon Alijon qizi,
Buxoro davlat pedagogika instituti
Tillar fakulteti o‘zbek tili va adabiyoti tillari
kafedrasi o‘qituvchisi,
Bux DU o‘zbek tilshunosligi va
jurnalistika kafedrasi mustaqil
izlanuvchisi
tilavovamunisxon94@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Tohir Malikning “Odamiylik mulki” asari tarkibida zid ma’noli frazeologik birliklarning ifodalanishi haqida bir qancha misollar orqali isbotlangan. Zid ma’noli birliklar qatoridan foydalangan holda yozuvchi turli tushunchalar, belgilar, holatlar, obrazlarni qarshilantirish orqali ularni yanada ta’kidlash imkoniga ega bo‘ladi.

Kalit so‘z va iboralar: frazeologik birliklar, frazeostilistik vositalar, kontekstual zid, turkumlararo antonimiya, individual xarakter.

Абстрактный. В данной статье работа Тахира Малика «Собственность человека» подтверждается несколькими примерами выражения фразеологизмов с противоречивым значением. Используя ряд контрастных единиц, писатель получит возможность подчеркнуть разные понятия, знаки, ситуации и образы.

Ключевые слова и словесное выражение: фразеологизмы, фразеостилистические приемы, контекстуальный контраст, межкатегориальная антонимия, индивидуальный характер.

Abstract. In this article, Tahir Malik's work "Human Property" is proved by several examples of the expression of phraseological units with contradictory meanings. By using a series of contrasting units, the writer will have the opportunity to emphasize different concepts, signs, situations, and images.

Key words and phrases: phraseological units, phraseostylistic devices, contextual contrast, intercategory antonymy, individual character.

Hayotdagi xilma-xil voqea hodisalarning tagiga yetish, turli-tuman harakat holatlarga baho berish, katta-kichik tajribalarni umumlashtirish asosida xalq chiqargan xulosalarning

o‘ziga xos obrazli ifodalari bo‘lmish frazeologik iboralar badiiy matnda deyarli hamisha poetik aktual bo‘ladi. Shuning uchun ham iboralar badiiy matnning lingvopoetik tahlilida alohida o‘rin tutadi. Iboralardan obrazlilik hamisha sezilib turganligidan, semantik tarkibida kompotatsiya ustuvor bo‘lganligidan so‘zga qaraganda ular badiiy mazmunga faolroq xizmat qiladi. Tohir Malik o‘z asarida iboralardan o‘ta unumli foydalangan. Har bir ibora to‘g‘ri tanlanganki, asar tili jozibali, ta’sirli bo‘lishiga zamin yaralgan.

Yozuvchi olg‘a surgan g‘oyaning o‘quvchilar ommasiga to‘la yetib borishida ham asar tili muhim ahamiyatga ega. Haqiqatan, asar tili o‘sha g‘oyani talqin etishda iboralarning siqiq, silliq bo‘lishi, so‘zlarning o‘z o‘rnida ishlatilishi bilan xarakterlanadi. Har bir yozuvchi asar tilining shirali, badiiy va ta’sirchan bo‘lishini ta’minlashda «so‘z va ibora tanlash mashaqqati»ni boshdan kechirib, kitobxonga manzur bo‘ladigan birliklar topishga harakat qiladi, ohori to‘kilmagan iboralar ustida qayta-qayta bosh qotiradi va shu mehnat jarayonida to‘laqonli obraz yaratishga imkon beradigan badiiy vositalarni qo‘lga kiritadi. Bunday vositalardan qay darajada foydalanish esa ijodkor uquvi va qobiliyatiga bog‘liq. Bu kabi imkoniyatlar umumxalq tilida hisobsiz bo‘lib, ular yozuvchi va so‘z materiali bilan ish ko‘ruvchi notiqdan butun kuchini sarf etishni, katta ijodiy mehnat qilishni talab qiladi. Yozuvchi uslubidagi o‘ziga xoslik, uning tilidagi individual xususiyatlar umumxalq tilida mavjud bo‘lgan ifodalash vositalarini tanlashdagi boy imkoniyatlar tufayli ochiladi. Umumxalq tili yozuvchi ixtiyoriga o‘z lug‘at xazinasidagi hamma vositalarni berishdan tashqari, ulardan tanlab olish imkoniyatini ham beradi, umumxalq tili yozuvchi ixtiyoriga grammatik tomondan tayyor va qat’iylashtirilgan so‘z, ibora va gap qurilishlarining qoliplarini berishdan tashqari yana turli xildagi so‘z, ibora va gap qurilishlari variantlaridan ham tanlab olish imkoniyatini beradi.

O‘zaro zid ma’noli so‘zlar antonimlardir. Antonimlar yozma va og‘zaki nutqda katta ahamiyatga ega. Ular fikrni ifodali va ta’sirli qiladi. Shuning uchun ham ular badiiy tasvirda keng qo‘llaniladi.

Tohir Malik “Odamiylik mulki” asarida zid ma’noli birliklar asosida yuzaga keltiradigan tazod, zidlantirish, qarshilantirish san’atining betakror namunalarini yaratgan. Zid ma’noli birliklar qatoridan foydalangan holda yozuvchi turli tushunchalar, belgilar, holatlar, obrazlarni qarshilantirish orqali ularni yanada ta’kidlash imkoniga ega bo‘ladi.

Barcha jonli tillarda bo‘lgani kabi o‘zbek tilining rivojlanishida ham og‘zaki ham yozma adabiyotning roli beqiyosdir. Badiiy adabiyotda nutq vositalarining barchasi poetik tasvirda ishtirok etadi. Shularning biri sifatida frazeologik birliklar badiiy adabiyot va badiiy nutqda o‘ziga xos o‘ringa ega. Mohir yozuvchi Tohir Malik qalamiga mansub „ma’naviyat, tarbiya va iymon-e’tiqod masalalariga bag‘ishlangan „Odamiylik mulki” asarini „Axloq kitobi” deb atashimiz ham mumkin. Tohir Malik bu asarda xalqimiz tomonidan yaratilgan, o‘ziga xos obrozni ifoda etadigan frazeologik birliklarni badiiy adabiyotda juda katta mahorat bilan qo‘llagan. To‘g‘ri tanlangan frazeologik birlik asar mohiyatini o‘zgacha bir ruh kasb etadi. Bu esa asarni yanada ta’sirli va mukammal bo‘lishini ta’minlagan.

Asarda foydalanilgan frazeologik zid ma’nodlilik ot, sifat va fe’l turkumlariga oidligini kuzatamiz. Jumladan, fe’l turkumiga oid antonimik frazeologizmlar:

boshiga baxt qushi qo‘nmoq – boshi kulfatda qolmoq:

*Payg‘ambarimiz (s.a.v.) “Musulmonning uyi jannat bog‘idan bir bog‘chadir”, deganlar. Bundan ibrat shuki, “jannatda o‘sgan” qizga uylangan erning **boshiga baxt qushi qo‘nibdi**. Ammo baxt qushi qo‘nishi uchun uning o‘zi ham jannatda o‘sgan bo‘lishi kerak. (103-bet) – O‘zidan yuqori darajadagi qizga uylansa, xotini otasining hashamati va dabdabasiga mag‘rur bo‘lib, erni mensimay qolishi mumkin. Unda har qanday erning **boshi kulfatda qoladi**. (103-bet)*

jahli chiqmoq – boshi osmonga yetmoq:

–Bu odam o‘ldimikan yo hali ham tirikmikan? – deb Shan hamrohidan so‘rabdi.

*Hamrohining battar **jahli chiqibdi**:*

–Umrin bino bo‘lib sizga o‘xshagan ahmoqni endi ko‘rishim. Qabristonga ko‘tarib olib ketilayotgan o‘likni tirikmi yo o‘likmi, deb so‘rashingiz aqlli odamning gapi emas. Iltimos, endi gapirmay jim keting. Gapirsangiz ko‘nglim ozib ketyapti. (102-bet) – Men seni uyimga olib ketgani keldim. Marhamat qilib borsang, farzandlarimni ko‘rib, xasta xotinimni tashrifing bilan sevintirsang, qavm-qarindoshlarim, do‘stoshnalarim oldida **boshim osmonga yetardi**. (133-bet)

imkoniyatni boy bergan – imkoniyatga erishgan: *Shunda Rasululloh (s.a.v.): «Men minbarga chiqayotganimda Jabroil alayhissalom kelib «onasi va otasi hayotlik vaqtida yoki bulardan biri hayot bo‘la turib, ularning roziligini olib, jannati bo‘la olmagan va bu **imkoniyatni boy bergan** farzandning burni erga ishqalsin!» - dedilar. Men ham «omiyn» dedim» - dedilar. (61-bet) –Bu nuqtada ikki shaxsning to‘qnashuvini shunchaki oilaviy mojaro emas, ijtimoiy masala sifatida o‘rganishimiz va hal etishimiz kerak bo‘ladi. Bularni biz bedavo dard emas, tuzatish **imkoniyatiga erishilgan** arzimagan kamchiliklar deb qabul qilishimiz kerak. (98-bet)*

ot turkumiga oid antonimik frazeologizmlar:

yuzining yorug‘ligi–betining qoraligi: *Otaning ish-amali farzandiga singsa, uning xulqida jilvagar bo‘ladi. Bolani tergap nazorat qilish ota-ona **yuzining yorug‘ligini** ta’minlaydi. (9-b.) – Erkak va ayol orasidagi ishqning beqarorligi xususida hayotda ko‘p misollarga duch kelganmiz. Bugun «sevamano sevaman, sensiz menga dunyo qorong‘u!» deb oh-voh qilib yurganlar ertaga qarasangiz «**betining qoraligini** ko‘ring» deb bir-biriga teskari qaraydi. (32-bet)*

sifat turkumiga oid antonimik frazeologizmlar:

pok dil – yuragi nopok: *Ishq – shunchalar qaysarki, uning oldida podshoh ham gado ham teng, u shunday zulmkorki, uning qoshida iflos-fosiq ham, **pok dil** oshiq ham bir... (22-bet); Xotin pok nihod (toza tabiatli) va **pok dil** bo‘lsun; kadbonu (ishchan uy bekasi) eriga do‘st bo‘lg‘ay. Hayolig‘, taqvodor, tili qisqa, molni yaxshi saqlag‘uvchi bo‘lsin. Deb durlarki, yaxshi xotin erning va umrning rohati bo‘lur. (99-bet) – Ammo... Qani edi, hayotda shu «ammo»*

bo‘lmasa... Hayotda farzandidan kechuvchi **yuragi nopok** onalar ham bor, onalik huquqidan mahrum qilinuvchilar ham bor. (55-bet)

Frazeologik zid ma‘nolilik, avvalo, iboraga xos bo‘lgan konnotativ ma‘noga ko‘ra, qolaversa, iboralarning qarshilantirilishi asosidagi ifodalilikka ko‘ra badiiy matn uchun zaruriy vositadir: *Agar iroda chinakam **aql bilan quvvatlangan** bo‘lsa – engadi.* (12-b.) – *Oradan bir muddat o‘tib, yana ayni shu erga kelganlarida o‘sha navqiron yigitni bog‘da ko‘rmay, qayerdaligini surishtiradilar. Odamlar:*

–*U **aql**dan ozib qolib, toqqa chiqib ketgan, - deb javob berishadi.* (34-bet)

Adib asarida leksik - frazeologik zid ma‘nolilik ko‘rinishlari ham tasvirning aniqligi va ifodaliligini ta‘minlagan: *Men o‘z ko‘nglimga da‘vat uslubini qo‘llashni ma‘qul ko‘rdim. Chunki har bir odam birinchi galda o‘z-o‘zini tarbiya qilishi kerak, deb o‘ylayman. Har birimiz o‘z-o‘zimizni, xususan, **ko‘nglimizni idora qila bilmog‘imiz** shart.* (2-bet)

Bu o‘rinda «o‘z-o‘zini tarbiya qilish» va «**ko‘nglimizni idora qila bilmog‘imiz**» leksik-frazeologik antonimdir.

Tohir Malik kontekstual zid ma‘nolilikning o‘ziga xos namunalarini yaratgan; voqea-hodisalar, harakat-holatlar, aqliy-ruhiy jarayonlar o‘rtasidagi zidlik, kontrastlarni bo‘rttirib ko‘rsatishga erishgan. O‘zbek tilida «xursandchilik» va «siqilmok» so‘zlari antonim emas, ammo ular orasida, umuman olganda, qandaydir miqdoriy zidlik bor. Ammo ulardagi zid ma‘nolilik kontekstuallikda, ya‘ni badiiy nutqda shunday xususiyat kasb etishi sezilib turadi: «Endilikda xotun vajhidan xursandchilik bo‘ldi, magar ro‘zg‘or vajhidan siqildim» .

Asarlarda qahramonlar ruhiy holatlari o‘rtasidagi kuchli kontrastlilikni bo‘rttirib tasvirlash maqsadida muayyan bir kontekstual sinonimik qatordagi bir necha so‘z boshqa bir kontekstual sinonimik qatordagi bir necha birlikka birdaniga zidlantiriladi: *Bosh aql va ilmga to‘lib toshsa ham, axloqni sira unutmaslik kerak: inson o‘zidagi ma‘naviy jihatlarni, vijdon va nafsni tarbiyalashi, ehtirosini boshqara olishi, xunuk odatlarni tark etishi, ilmiy yutuqlarini insoniyat foydasiga yo‘naltirishi kerak. Yo‘qsa, u **to‘g‘ri yo‘ldan ozishi** mumkin.* (13-b.)

Demak, “ma‘naviy jihatlarni tarbiyalash”, “vijdon va nafsni tarbiyalash”, “ehtirosini boshqara olish”, “xunuk odatlarni tark etish”, “ilmiy yutuqlarini insoniyat foydasiga yo‘naltirish” kabi birliklarga “**to‘g‘ri yo‘ldan ozish**” iborasi qarshilantirilgan.

Ma‘lumki, zid ma‘nolilik bir turkumli so‘zlar doirasida bo‘ladi. Ammo turli so‘z turkumlariga oid so‘zlarda ham ma‘nolar tarkibidagi muayyan semalar o‘rtasida ham zidlik mavjud bo‘lishi mumkin. Masalan, sifat turkumiga oid «yuqori» so‘zining ma‘nosi tarkibida «tepaga yo‘nalgan» ma‘nosi asosiy, fe‘l turkumiga oid «so‘lmoq» so‘zida esa «jonsizlik holati» etakchi. Bu ikki so‘z o‘rtasidagi ma‘noviy zidlikni tasavvur etish ancha qiyin. Bunday zid ma‘nolilikni ayrim tadqiqotchilar «turkumlararo antonimiya» nomi bilan ataydilar. Bunday zid ma‘nolilikdan ham asarlarda unumli foydalanilgan, bu hodisa ham yozuvchining quyuq ifodali tasviri uchun xizmat qilgan: «*U yuqori darajani ko‘zlab yurgan edi, zamona o‘zgardi, so‘ldi.*»

Bu o‘rinda turli so‘z turkumlari o‘rtasidagi antonimlikni kontekst beryapti, bularni kontekstual antonimlar desa ham bo‘ladi.

Asarda bunday gaplarni talay uchratish mumkin. Har bir antonimik birlikning o‘ziga xos sinonimik qatori ham bo‘ladi, matn talabi bilan ma’lum birini tanlash imkoniyati yuzaga keladi.

Antonimik birliklar matnda aniq seziladi, ularga xos ma’noning aniq va qaysi maqsadga yo‘naltirilganligi matn uchun juda muhim sanaladi. Tohir Malikning asl til mahorati uning antonimik birliklardan tasvir tiniqligi, ifodadagi muayyan nuqtaga yo‘l berish maqsadlarida foydalanishida yaxshi ko‘rinadi.

Frazeologik birliklar Tohir Malikning “Odamiylik mulki” asari tilining xalq tiliga yaqinligini, hayotiyeligini namoyon etishga hissa qo‘shadi. Tilimizda bu kabi beqiyos vositalarning bugungi kungacha faol nutq birligi sifatida muhim o‘ringa egaligi xalqimizning o‘ziga xos milliy qarashlari hamda madaniy jihatlari beqiyos va boyligini aks ettiradi. Tohir Malikning “Odamiylik mulki” asarida qo‘llanilgan o‘zgarishsiz va qayta ishlangan frazeologik birliklar o‘zbekona milliy-madaniy xususiyatlarni ifodalashda beqiyos frazeostilistik vositalar vazifasini bajara olgan. Yozuvchi frazeologik iboralardan personajlar nutqini individuallashtirish vositasi sifatida unumli foydalangan.

Tohir Malik hikoyalarida qo‘llangan iboralar ham qahramon nutqida, ham muallif nutqida kuzatiladi. Ko‘pincha adib kulgili vaziyatlarni yaratish maqsadida iboralardan unumli foydalanadi. Natijada, asar tili jozibali, ta’sirchan bo‘lgan.

Bu kabi misollarni ko‘plab keltirish mumkin.

Badiiy asarda ijodkor tilda mavjud bo‘lgan turli vositalardan maqsadiga muvofiq holda tanlab qo‘llaydi. Asarning estetik qimmatini oshirishga hissa qo‘shgan birliklar ijodkor mahoratini namoyon etadi. Mahoratli ijodkor mavjud birliklar bilan bir qatorda o‘zi ham yangi ifodalarni o‘ylab topadi yoki nutqiy vaziyatdan kelib chiqqan holda tildagi leksema mazmuniga yangicha “tus” beradi. Ularning ba’zilar vaqt o‘tishi bilan adabiy til me’yorlari asosida tilning lug‘at boyligini boyitishga hissa qo‘shadi, ba’zilar esa muayyan nutqqa xosligicha qoladi.

Konnotativ ma’no hosil qiluvchi frazeologik vositalar ijodkor mahorati va uslubini namoyon etadi, asarning badiiyligini yanada oshirishini inobatga olib, Tohir Malikning badiiy matndagi poetik aktuallashgan frazeologik vositalarning lingvopoetik qimmatini belgilash maqsadida frazeologik polisemiya, frazeologik omonimiya, sinonimiya, frazeologik antonimiya, frazeologik graduonimiya kabilarga alohida diqqat qaratildi.

Tahlillarimiz Tohir Malikning iboralardan o‘ta unumli foydalaniganligini ko‘rsatadi. Umuman iboralarning badiiy asardagi ifodasi o‘ta keng va turli-tumandir. Buni Tohir Malikning “Odamiylik mulki” asarida ham yorqin ko‘rish mumkin. Tohir Malikning mazkur asarida kishilarning ruhiy holatlarini ko‘rsatish uchun qo‘llangan iboralar ko‘pchilikni tashkil etadi. Asarning biror o‘rni yo‘qqi, ibora qo‘llanmagan bo‘lsa. Ular obrazlilikni oshirishda muhim o‘rin egallagan.

Tohir Malik ijodi tubi javohir-u marvaridlar bilan to‘la, mavjlanib turuvchi ummonni eslatadi. Unga sho‘ng‘igan sayin kishi takrorlanmas go‘zallik va boylikni his etib boraveradi. Muallif asarlarini takrorlanmas badiiylilik, jozibadorlik, falsafiylik bilan boyitgan boshqa

ijodkorlarda uchramaydigan ifodalar milliy tilimiz, madaniyatimiz xazinasini boyitishga hissa qo‘shadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Sh.Rahmatullaev. O‘zbek frazeologiyasining ba’zi masalalari, Toshkent, 1966, 9-58-b. 2. Sh.Rahmatullaev. Nutqimiz ko‘rki, Toshkent, 1970, 5-43-b. 3. U.Tursunov va boshqalar. Hozirgi o‘zbek adabiy tili, Toshkent, 1992, 55-126-b.
2. Tilavova M. TOHIR MALIKNING” ODAMIYLIK MULKI” ASARIDA QO‘LLANILGAN FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING FUNKSIONAL JIHATI //Science and innovation in the education system. –2023. –T. 2. –No. 5. –C. 197-203. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10472607>
3. Yo‘ldasheva .D Nutqiy muloqotda sukut hodisasi “Ko‘p tillilik va madaniyatlararo muloqot:tajriba va muammolar” mavzusida xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari.– Toshkent. 23-oktabr, 2023. –121-126-b.
4. Tilavova, M. (2023). TOHIR MALIKNING” ODAMIYLIK MULKI” ASARIDA QO‘LLANILGAN FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING FUNKSIONAL JIHATI. *Science and innovation in the education system*, 2(5), 197-203.
5. Tilavova, M. (2023). TOHIR MALIKNING” ODAMIYLIK MULKI” MATNI TARKIBIDA FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING AYNAN HAMDA OKKAZIONAL O ‘ZGARISHLAR ASOSIDA IFODALANISHI. *Development and innovations in science*, 2(4), 22-26.
6. Махмудова З. «Ўтган кунлар» романининг миллий ўзига хослиги тўғрисида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1996, 4-сон, 52-53-б.
7. Tilavova, M. (2024). ABOUT THE LINGUISTIC AND SPIRITUAL CHARACTERISTICS OF SOME PHRASEOLOGICAL UNITS USED IN THE WORK" HUMAN PROPERTY". *Theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences*, 3(11), 156-165.
8. Tilavova, M. (2024). LINGUISTIC AND SPIRITUAL CHARACTERISTICS OF SOME PHRASEOLOGICAL UNITS IN TAHIR MALIK'S" HUMAN PROPERTY". *Theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences*, 3(9), 26-30.
9. Tilavova, M. (2024). ” ODAMIYLIK MULKI” ASARIDA QO ‘LLANILGAN FRAZEOLOGIK BIRLIKLARDA SINONIMIYA HODISASI VA ANTANAMIYA HODISASI. *Theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences*, 3(1), 62-67.
- 10.Tilavova, M. (2023). FRAZEOLOGIK POLISEMIYA HAQIDA BA’ZI MULOHAZALAR. *Philological issues are in the eyes of young researchers*, 1(1).